

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING HAYOTI VA FAOIYATI

*Irgasheva Marhabo Olimjonovna,
Hamid Olimjon va Zulfiya nomidagi ijod maktabi tarbiyachisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti , faoliyati ijodi , uning shoh va shoir sifatida qilgan ishlari tasnifi bayoni keltirilgan. Bobur lirikasi avlodlarga qoldirgan boy ilmiy merosi haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Tazkira, tarix, lirika, ilmiy faoliyat, Boburnoma, g‘azal , ruboiy, hayot yo‘li.

Buyuk sarkarda shoh va shoir hamda olim Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti, faoliyati va merosini o‘rganish XVI asrning avvalidan boshlangan edi. Boshqacha qilib aytganda, bu qutlug‘ ishni Boburning o‘zi «Boburnoma»da boshlab bergan edi. Shundan so‘ng Movarounnahr, Afg‘oniston va Hindistonda yozilgan tazkira va tarixiy asarlarda Bobur haqida ma‘lumot berish kuzatiladi. Bu jihatdan Boburning qizi Gubadanbeginning «Humoyannomas, Muhammad Haydaming Tarixi Rashidiy kabi asarlar aynisa, diqqatga sazovordir. Chunki bu mualliflar Bobur bilan bevosita milogorda bo‘lib, uning faoliyati, shaxsiyati va fazilatlari to‘g‘risida qimmatli ma‘lumotlarni keltirganlar. Bunday ma‘lumotlar shu yerda Buxoroda Hasanxoja Nisoriy tomonidan yozilgan «Muzakkiri abbobda ham bor. Hindistonda Akbarshoh, Jahongirshoh, Shah Jahan hukmdorligi davrida yaratilgan tarixiy asarlar va tazkiralarda Bobur haqida ham ma‘lumotlar keltirilgan “Akbarнома va boshqalar. Keyinchalik, xususan, XVIII asrdan boshlab, Bobur hayoti, faoliyati va merosi bilan qiziqish Evropada han jonlanib ketdi. Uning «Boburnomasiga bo‘lgan ehtirom tufayli XIX asrda ingliz (Elfinston, Erskin, Beverid), fransar (Pave de Kurteyl) tillariga tarjima qilinib bosildi. Rus olimi N. Ilminskiy esa Boburnoma»ning asl nusxasini nashr ettirdi. Bunday hot XX asrda ham davom endi. Jumladan, fansung ein Ferraged Grenand “Bobur”, Amerikalik yozuvchi Harold Lamb Bobur-she asarlarini yaratdilar. Fernand Grenardning asari keyinchalik nemis (1931-y.) va turk tillariga (1970-y.) tarjima qilinib, nashr ettirildi. Boburnoma»ning bevosta o‘zbek tilidan fransuz (Bakye Grammon, 1980-y.) va ingliz (V.M.Sekson, 1996-y.) tillariga yangi tarjimalari maydonga keldi. Afg‘onistonlik olim Shafiqa Yorgin Bobur she’riy merosining nisbatan to‘liq nusxauni tuzib, kata tadqiq bilan birga 1983-yilda Devoni Zahiriddin Bobur nomi bilan Kobulda nashr ettirdi. XX asrning 20-80-yillar orasida mamlakatimiz O‘zbekistonda ham Bobur hayoti, faoliyati ya merosini

o'rganish sohasida ma'lum ishlar amalga oshirildi: uch jildlik asarlari nashr ettirildi, tadqiqotlar yaratildi. Bu sohada Yahyo G'ulomov, Vohid Zohidov, Homil Yoqubov, Porso Shamslev, Sabchat Azimjonova, Aziz Qayumov, Hamid Sulaymon, Saidbek Hasanov, B. Vallxo'jaev va boshqalarning katta hissasi bor. Pirimqul Qodirov, Barot Boyqobilovlar esa Bobur haqida roman va dostonlar yaratdilar. Xalqaro Bobur Jamg'armasining tuzilgani ham alohida e'tiborga molikdir. Hayot faoliyati, adabiy merosi. Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yil 14-fevralda Farg'ona viloyatining hokimi temuriyzoda Umarshayx mirzo oilasida dunyoga keldi. Bu vaqtda Umarshayx mirzoning poytaxti Axxi (qadimiy Axxikat) edi. Umarshayx mirzo (tav-1455-yil Samarqand-vaf. 1494-yil Axxi) Movaromatir va Xuroson podshosi Abu Said Mirzoning o'g'li bo'lib, Boburning yozishicha, ravon savodi bor edi. Xamsaray va masnaviy kitoblarni o'qub edi. Aksar «Shohnoma» o'gur edi Tab'l nazmil bor edi, vale she'rg'a parvo qilmas edi. Shunday bo'lsa-da, Boburning ta'kidiga ko'ra, Umarshayx mirzoda mulkgirlik dag'dag'asi kuchli edi. Boburning onasi Qutlug' Nigor xanim bo'lib, u Yunusonning qizi edi. Bobur Umarshayx mirzo allasidagi sakkizta farzandning (uch o'g'il va bosh qiz) kattasi bo'lib, temuriyzodaling davidagi udamiga ko'ra tarbiyalandi, Andijonda tahsil oldi. Shuning uchun otasi 1494-yilda Axxida fojiali tarzida olamdan o'tganda Bobur Andijonda edi. Bobur yozadi: «Umarshayx mirzog'a bu voqea (ya'ni, fojiali o'lim) dast berganda men Andijonda chahorbog'da edim (Boburnoma, 72-bet). 1494-yilda 12-yoshida Farg'ona viloyati taxtiga o'tirgan Bobur umrining oxirgacha (1530) viloyatdorlik Cok (Farg'ona), mamlakatdorlik (Kobal) hamda saltanatdorlik (Agra-Hindiston) bilan mashg'at bo'lib, Hindistonda hoburiylar saltanatiga (1526-1858) asos soldi. Albatta, bunday davlatdorlik ishlari o'z-o'zicha bo'lgan emas, turli xildagi ixtiloflar, ba'zan suiqasd uyushtirishlar, gohida g'alaba nash'asi, gohida esa mag'lubiyat o'kinchlari; uni tushunmasliklar va boshqalar ham sodir bo'lgan edi. Bunday hollarni Boburnomasni sinchiklab mutolaa qilgan har bir kishi aniq tasavvur eta oladi. Bobur bularning hammasini mustahkam irodasi va ezgulikka orishish uchun chin ko'ngildan va g'ayrat bilan harakat qilgani tufayli engib o'tdi. Natijada Bobur yirik va qobiliyatli davlat arbobi sifatida tinchlik-osoyishtalik, bahamjihatlik, adolatni o'rnatish, obodonchilik, madaniyat, ta'lim va adabiyotni rivojlantirish uchun o'zining nodir qobiliyatini ya tashabbuskorligini safarbar etdi. Shuning uchun Boburning davlat arbobi sifatidag ulug' ishlari XVI asrning o'zidayoq Farly Hiroty (Ravzat us-salotin). Abulfayz Allomly («Akbarнома»), Gulbadanbegim («Humoyunnomalar tomonidan yuqori baholandi. XX asr zabardast jamoat arbobi, Hindistonning bosh vaziri Javohirla'l Neru ham Boburning faoliyatini yuksak darajada taqdirlab, o'zining

«Jahon tarixiga bir nazar asarida shunday yozadi: «Boburning 1526-yilda Dehlida g'alaba qozonishi bilan Hindistonda yangi bir maydonga kelib, yangi bir saltanat tashkil bo'ldi. Bobur eng donishmand va dilbar shaxslardan biri edi. U mazhabiy taassub, qoloqliq va qisqa fikrlikdan tamoman uzoq odil edi. Bobur san'at va adabiyotni qo'llab quvvatlagan kishilardandir. Zahiriddin Muhammad Bobur Afg'oniston va Hindistonda obodonchilik ishlarini shunchalik rivojlantirdiki, natijada Kobal va uning atrofida ko'pgina shinam bog'lar, Agrada esa go'zal qasr va imoratlar maydonga keldi. Ammo Hindistonda to'rt yilgina (1525-1530) umr kechirdi. Zahiriddin Muhammad Bobur 1530-yil 26-dekabrida Agrada vafot etgach, vasiyatiga ko'ra uning jasadini Kobulga keltirib, o'zi yaxshi ko'radigan bog'da dafn etdilar. Zahiriddin Muhammad Boburdan bizgacha yetib kelgan ilmiy-badiiy asarlarquyidagilardan iborat:

1. Devon;
2. Boburnoma;
3. Araz risolasi;
4. Mubayyin;
5. Volidiya,
6. Xanti

Boburiy Ma'lumotlarga ko'ra, Bobur musiqa va harbiy bilimga doir risolalar ham yozgan ekan, ammo ularning taqdir hozircha noma'lum bo'lib qolmoqda.

TADQIQOT VA METODALOGIYA

Lirikasi. Zahiriddin Muhammad Bobur lirikasi turli adabiyotlarda, ya'ni g'azal, ruboiy, tuyuq, qit'a, muammo, fard, masnaviy-nomalarda yozilganlari devon holiga keltirilgan. Bobur lirikasining mavzu doirasi ham xilma-xildir. Bu asarlarning barchasiga xos xususiyat shundan iboratki, ular sodda tilda, ravon uslubda yozilgan bo'lib, ma'rifiy va dunyoviy hayotiy masalalardan bahs yuritadilar. Ularda Boburning shohlik nihoyanda yaqqol namoyon bo'lganidan Boburning zamondoshi va muxlisi Mirzo Haydar o'zining «Tarixi Rashidly asarida shunday yozgan edi: Turkiy she'riyatda Amir Alisher Navoiydan so'ng hech kim Boburga teng kela olmaydi. Bunday fikr boshqa mualliflar, jumladan, Hasanxoja Nisoniyning «Muzakkiri ahhob tazkirasida ham o'ziga xos tarzda bayon etilib, misollar ham keltirilgan (Muzakkiri ahhob, 53-54-betlar). Bobur o'zining Aerox devonga to'plagan. Ulardan birinchisi 1519-yilda Koburda tartib berilib, bir nusxasi o'sha vaqtning o'zida Samarqandga yuborilgan. Ikkinchisi esa 1528-1529-yilda Hindistonda tuzilgan. Bu ikki devonga kiritilgan she'rlar keyinchalik bir devon holiga keltirilgan. Bu haqda Boburnoma»ga ilova yozgan kosb shunday xabar beradi:

«(Bobur) nazm va nast va turkly va forstyn bebadal aytur edi. Alaluusus turkly devonl bordurkim, anda toza mazmunlar topib aytibdurs (Boburnoma, 460-ber). Demak, Boburning turkly- o‘zbek tilida yozilgan lirik she‘rlari alohida dovon shakliga keltirilgan. Bu devonga kiritilgan she‘rlarni ingliz sharqshunosi Denison Ross (1910-y.), turk olimi Fuod Kupruluzoda (1912-1913-y), rus sharqshunos A.N. Samoylovich (1917-y), o‘zbek olimlari 5. Azimjanova va A.Qayumov (1958, 1965), Saidbok Hasanov (1982-y)lar nashr ettirdilar. 1983-yilda esa afg‘onistonlik olimi Shariqa Yorqin ularni to‘plab, to‘ldirib, Devoni Zahiriddin Muhammad Bobur» nomi bilan Kobulda nashr ettirdi. Ana shu nashrlar asosida Abdurashid Abdug‘afurov Zahiriddin Muhammad Bobur. Devon asarini e‘lon qildi. Ammo Boburning forsiy tilda yozgan she‘rlari packanda parishon holatda yetib kelganki, ulardan yangi topilgan ayrim namunalami afg‘onistonlik boburshunos Shafiqa Yorqin nashr ettird (Ovazi tojik, 2001, 14-fevral Boburning o‘zbek tilidagi devonidan 120 ga yaqin g‘azal, 210 ruboiy hamda qit‘a, fard, tuyuq, masnaviy-nomalar, muammo va masnu‘lar o‘rin olgan. Ular orasida son jihatidan ko‘pchilikni g‘azal va ruboiylar tashkil etadi. Bobur g‘azallarning ko‘pchiligi 5-7 bayilik. Rubotylarda taxallus ishlatish ko‘proq kuzatilsa, tuyaqlarda esa ba‘zan qu‘a shaklida qofiyalanishlar ham uchraydi. Masalan Qilmasa uloy nazar manga ne rong? Tengri tole chun manga yoromadi. O‘qi yorar erdi ko‘nglum dardini Nesayin, ko‘nglum uchun, yor armadi (Bobur. Devon, 106-het). Bular Boburning an‘anaviy janrlar xususiyatlarini saqlagan holda ularga ham harakat tiliganidan dalolat beradi. Bobur yoshligidan she‘riy olamiga kirib kelgan bo‘lsada, o‘zining birinchi ayrim tugal g‘azalini 18 yoshida, ya‘ni 1501-yilda yozgan. Bu g‘azalning matia‘i quyidagicha: Jonimdin o‘zga yori vafodor topmadim, Ko‘nglundir o‘zga marami asror topmadan. [Devon, 37-381] Bu g‘azalning Toshkent va Xo‘jand oralig‘idagi Turoq chor bog‘ida yozilishi sabablari Boburnoma»-da (907 h. yil voqealari) hayon etilgan. Keyinchalik umrining oxirigacha turli janrlarda she‘r yozgan. Boburshunos Sabohat Azimjonovanning ma‘lumotiga ko‘ra, Boburning umri oxirida yozgan so‘nggi to‘riligi fors tilida bo‘lib, uni mazkur olma shunday tarjima qilgan: Bu qimmatbaho umr arzon o‘tdi ranju olamla, Umrin home frogu ronda o‘rg‘amu g‘usso bilo, Samarqandu Hirotda o‘magan umr ayshu ishratio, Afsus, Agrado vayrona bo‘ldi jabru skamlo. (Xalq so‘zi, 1993, 16.03). Bobur lirik she‘riyatining, jumladan, g‘azaliyotining mavzusi, bir tomondan, mumtoz g‘azakchilikda etakchi o‘rin egallagan ishq mavzusi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, Shoirning Bayot bodisa-voqealaridan olgan tassurotlarit muvaffaqiyatlar shodiyanas, muvaffaqiyatsizlik tufayli zamon va uning Jafokorligidan nolish: o‘zi mig‘ilgan vatandan uzoqlashgani tufayli vatan va

vatandoshlarini qo‘m sash, o‘rni bilan pand-nasihati berish kabi mavzulardan iborat. Shuning natijasida Bobur she‘riyati, jumladan, g‘azallari mutolaa qilinar ekan, Shoir hayotiy va falsafiy mushohadalari, quvonchi, zavqi, muhabbati, o‘kinch va sog‘inishlari, g‘azabi ya nafaning ifodalanganligi guvohi bo‘ladi kishi. Ulardagi samimiylik o‘quvchini o‘ziga maftun etadi. Masalan, oshiqona mavzudagi quyidagi g‘azalda yor-mahbubaning yog‘lig‘i ro‘molchasi tasvirlangan. Bu tasvir shunchalik go‘zalki, uni o‘qigan kishi Shaiming yog‘liq-ro‘molcha bahonasida yoriga bo‘lgan samimiy muhabbatini anglay oladi. Bobur g‘azallarda Shoirning hayotiy voqealardan olgan taassurotlari, hasbi holi, kayfiyati bilan bog‘liq bo‘lgan mavzulardan bahs yuritish ham ko‘zga tashlanadi. Jumladan: Charming men ko‘rmagan Jovru jafosi qoldimu? Xasta ko‘nglum chekmagan dardu balosi quidimu? Bunday kayfiyat Boburning ruboiylarida ham o‘z aksini topgan: Tole’ yo‘qki jonimg‘a balotig‘ bo‘ldi, Har ishniki ayladim, xatolig‘ bo‘ldi. O‘z erni qo‘yib, Hind sari yuzlandim, Yo rab, nesayin, ne yuz qorolig‘ bo‘ldi. (Bobur. Devon, 101-ber) Shunday qilib, Boburning turli-tuman mavzulardan bahs yurituvchi g‘azallari o‘zining o‘ynoqligi, samimiy hissiy va taassurotlarning badily in‘ikosi bo‘lganligi jihatidan Asher Navoiydan keyingi o‘zbek g‘azalchiligida o‘ziga xos mavqega ega. Boburning lirik asarlari orasida iboly jari ham diqqa va e‘tiborga sazovordir. Boburning ruboiylari an‘anaviy xususiyat va mavzuga ega bo‘lsa-da, ammo ularda, xuddi g‘azallarida bo‘lgani kabi, Shoirning ko‘rgan-kechirganlari ko‘proq o‘z aksini topgan mabolyarida ham soddabayonilik va samimiylik bo‘rtib turadi. Boburning ruboiylari Shoir hasbi holl, kayfiyati, botinly kechinmalarini ko‘zqusidek bo‘lib tuyuladi. Bobur ruboiylaridan ayrimlarini keltirishning o‘zi ulaming qandayligini tasavvur etishga va tahlilu talqin etishga ko‘maklashadi: Kim yor anga ilm tolibi - Ilm kerak, O‘rgangali ilm-tolibi im kerak. Men alibi mu alibi me yo‘q. Men bormen Ilm tollb-fimkerak (Bobur. Devon, 78-bet). Bobur devalda kichik masnaviy janridagi she‘rlar ham bor. Ularning ayrimlari sabo»ga murojaat etib, oshiq holini yorga yetkazish iltimosi bilan boshlanadi: Sabo, ut gul rimiga qutqZ Mening hollandin ul gulgo xabar qil... (Bobur. Devon 110-ber). Ey sabo, elmakni qo‘yg‘ll, ham qil, Sarvinozim ko ‘yi sari azm qit... (Bobur, Devon, 116-bet). «Validiya 1528-yilda Bobur isimma kasaliga uchrab, ancha qiynaladi. Kasallikdan qutulish maqsadida Xoja Ahrori Vall ruhiga murojaat qilib, uning "Validiya» nomli nasriy asarini o‘zbek tiliga she‘r bilan tarjima qila boshlaydi. Bu Ish jarayoni 10-12 kur davom etadi. Shu orada Bobur kasallikdan ham shifo topgan. Shunisi diqqatga sazovorki, asaming yaratilish tarixi «Bobumoma»da batafsil bayon qilingan. Undan ma‘lum bo‘ladiki, Bobur asarni yaratish jarayonida uzluksiz ijod qilgan va hattoki, bir kuni ellik ikki

baytni qog'ozga tushirgan ekan. Volidiya ikki yuz qirq uch bayt bo'lib, ilohiyot va odob-axloq masalalaridan bahs yurtadi. Asar hamd», «Rasullulah na ti», «Risola nazmining sabablari», «Risola shuruf-boshlanishi, Risola xocimasi bo'limlaridan tashkil topgan. Volidiya dan kuzatilgan asosiy maqsad uyquqlik (g'aflarda qolgan) ko'ngullarni bedorlig'ga etkazishdan, ya'ni Insonni o'zligini tanish orqali Haq taolo ma'rifatidan ogoh bo'lishga hidoyat qilishdan iborat. Ogohlik, o'zni tanish, Haq ma'rifatini idrok etish insonni har qanday yomon fazilatlardan uzoqlashtiradi, uni komillik sari boshlaydi: G'iybat yolg'ona muzly so'zin, Ehtiraz er, yiroq engil o'zdin Har yomon qavini o'zdin dur et, Tilingga bir nima mazkur et. ("Volidiya») Xoja Ahror Valining «Volidiyaw nasrly risolasidagi ana shu asosiy g'oyani ilg'ab olgan Bobur ham insonning ma'naviy jihatdan pokiza-barkamol bo'lmog'i uchun zase bo'lgan bilimdan xabersiz qolmasin deb, asani forsiydan o'zbek tiliga nazm bilan o'girgan. Boburning ezgu maqsadi ana shu g'oyalarni turkiygo'ylar orasiga ham targ'ib qilish, ularga tushuntirishdan iborat. Shuning uchun tarjima sodda, tushunarli, ortiqcha badily beraksiz amalga oshirilgan. Bu asar Istiqlolimiz sharofati bilan Saidbek Hasanov tomonidan nashr ettirildi.

XULOSA

Mubayyin», Zahiriddin Muhammad Bobur turli tabiiy va gumanitar ilmlar bilan bir qatorda, islomshunoslik sohasida ham katta ishlarni amalga oshirdi. Ulardan biri Volidiyaning tarjimasi bo'lsa, ikkinchisi Mubayyin» asaridir. Bobur 1520-1521 yilda o'g'illari Humoyun va Komion mirzolarga bag'ishlab, lobiyot va Islom huquqshunosligi fanidan bahs yurituvchi -Mubayyin masnaviysini yaratdi. Bu asar «Fich! Boburiy yoki «Fight mubayyin nomlari bilan ham yuritiladi. "Mubayyin Bobuning «ishiga ko'p ehtrom kerak, degan aqidasing mahsuli bo'lib, u E'tiqodiy», «Kitab us-salot, Kitob uz zakot, «Kitob is-savm» va «Kitob al-haj» deb ataladigan bo'lim-kitoblardan iborat. Bu bo'lim-kitoblarda islom dinining ruknlari-lymon, namoz, zakot, ro'za, haj haqida so'z yuritiladi; ularning qonun-qoidalari, bajarish usul va tartiblari sodda tarzda bayon qilinadi. Bular, bir tomondan, o'g'illari Humoyun va Kamron Mirzolar bilishi uchun yozilgan bo's, ikkinchi tomondan esa kelajak avlodni ham ulardan xabardor qilish maqsadida yozilgan. Boburning kitobni yaratishdan asosiy maqsadi ham lymonli-e'tiqodi, insof va diyonatli, adolatli kishilani tarbiyalashda o'z hissasini qo'shishdan iboratdir. Bu esa barcha davrlar, jumladan, bizning davrimizdagi yosh avlodni komil inson bo'lish muhida tarbiyalashga xizmat qiladigan ezgu niyadir. Mubayyin istiqlol sharofati bilan Saidbek va Hamidbek Hasanlar tomonidan birinchi marta to'liq nashr etildi. Shunday qilib, Zahiriddin Muhammad Boburning manzum asarlari o'zining Janriy rang-

barangligi, mavzu doirasining kengligi va badiiy mahoratning namoyon etilgani bilan o'zbek she'riyati tarixida o'ziga xos mavqega ega.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti asr, 2006. tarixi. Tashkent: Yangi.
2. O'zbek adabiyoti tarixi. 5 tomlik. 3-rom. -T.: Fan, 1978
3. Valixo'jaev B., Tohirav Q. O'zbek adabiyoti tarixi. XVI asr.-Sam.: SamDU nashri, 2002.
4. Abdug'afurov A. Bobursleylyde Bobur Devon. -T.: Fon, 1994, 3-14-belar
5. Adizova I. O'zbek atimtoz adabiyoti turid. (XVI-XIX asr I yarm) -Toshkent, Fan, 2006.-340 b.
6. Zahiriddin Muhammad Bobur. Devon. -T.: Fan, 1994